

Լ. Լ. ՍԵՊԵՏՅԱՆ

Ի՞նչ բուժում է «ՎՐԱՅԻ ԿՈՃԻ»

«Վրացի կոճ» անունով մեր մատենադիրները հիշատակում են մի դեղատույն, որի անունը վիճելի է հունա-լատին և արար ֆիտոթերապիայի մեջ: Այս բույսը հունարեն կոչվում է Ելլեբորոս, լատիներեն Հելլեբորոս (Helleborus): Շատ հին ժամանակներում հայերեն այս բույսին ավելի են նմանահնչյունը եղբորոս, իսկ արարները խաբբախ անունը, Սղբորոս անունը սակավ է հիշատակվում, ավելի հաճախ հանդիպում է Վրացի կոճ, երբեմն էլ ցմախտակ անունը: «Վրացի կոճ» հայերեն բառը, որը մեր նախնիքը շատ ճիշտ կերպով կապել են մեր ամենամոտիկ հարևան վրացի ժողովրդի կամ Վրաստանի անվան հետ, մեր կարծիքով լույս է սփռում Արևմուտքի հին և նոր դիտնականների Հելլեբորոսների մասին վարանոս նկարագրությունների վրա և ցույց է տալիս, որ «Վրացի կոճերի» արտահանման միակ բաղանի կղել է առաջին հերթին Վրաստանը, ապա Հայաստանը: Բայց հայ մատենադրությունից, չի եղել որևէ լեզվով մի բժշկարան, որը Հելլեբորոսներից մեկը կամ մյուսը թարգմանել կամ համանշեր «Վրացի կոճ» բառացի իմաստով:

«Վրացի կոճ» անունը կրող բույսի անորոշությունն սկզբնական պատճառը եղել են Դիոսկորիդը և Պլինիոսը, որոնց հետևել են հաջորդ բժշկական սերունդները, առանց քննադատություն:

Ի՞նչն է դժվարացնում հելլեբորոս կամ եղբորոս կոչված բույսի ճշգրիտ որոշումը. բանն այն է, որ հին բժշկական գրականություն մեջ հիշատակվում են Եղբորոսի երկու տարբեր տեսակներ, սև եղբորոս (Helleborus niger) և սպիտակ եղբորոս (Helleborus albus), ուստի այն սպավորությունն է ստացվում,

որ կարծես թե այդ բույսերը միևնույն ցեղին են պատկանում, Մինչդեռ իրականում դրանք խիստ տարբերվում են ոչ միայն իրենց արտաքին տեսքով և կազմությամբ, այլև իրենց օրգանական պատիկ և բուժիչ հատկությամբ: Այս երկու տարբեր բույսերին միևնույն անուն տալը հենց առաջացրել է նշված շփոթությունը:

Այսպիսի շփոթություն տեսնում ենք նաև Յամիրզովլաթի մոտ, որը հետևելով Իրն Բեյթարին և այլոց, սպիտակ եղբորսը նկարագրելիս խառնում է ևսի հետ և մեջ է բերում վերջինիս հատկանիշները:

Լամարկը¹, քննադատորեն մոտենալով այդ հարցին, գրում է «... մարդիկ դարեր շարունակ կարծում էին, թե Դիոսկորիդի և Պլինիոսի ասած Helleborus-ը նույնն է, ինչ որ ներկայումս ճանաչված Հուլանուն բույսը, բայց հին և նոր նկարագրությունները ցույց են տալիս միայն հակասություն և մթություն: Լսա՛մ Տուրնեֆորի և այլոց «Helleborus orientalis-ը հենց այն իսկական Helleborus-ն է, որով հները բուժելիս են եղել խելագարությունը»: Տուրնեֆորի նկարագրած բույսը հետագայում չգտնվեց Մերձավոր Արևելքում, որտեղ նա սեռած և նկարագրած պիտի լիներ: Հարցը նորից մուլթ մնաց, թե ի՞նչ բույս է Helleborus niger կոչվածը:

Ինչ վերաբերում է սպիտակ եղբորսին (Helleborus albus, սպիտակ վրացի կոճ), ապա այս անունն այնքան էլ վիճելի չէ: Այդ անունով հայտնի բույսը ներկայումս կոչվում է Veratrum album և միայն բուսաբանությունից հեռու հեղինակներ կրկնում են Helleborus albus, անտեղի շփոթություն առաջացնելով անփորձ ընթերցողների մեջ:

Հայ բուսաբանները ոչ միայն չեն կարողացել պարզել այդ հարցը, այլ և ավելի խորացրել են շփոթությունը: Օրինակ, Մենելիշյանը² Veratrum album-ը հայերեն թարգմանել է Զիֆդամ, մինչդեռ վերջինս պատկանում է մի այլ բուսաբանական ընտանիքի և քրքումների ցեղին պատկանող գարնանային բույս է (Crocus Adami) համեղ ուտելի պալարակոճղեզներով, շատ

¹ I. B. Lamarck, et B. Mirbel. Histoire naturelle des végétaux, tom XI. page 189. Paris, 1803.

² Բուսաբանություն Հ. Գ. Վ. Մենելիշյանի, էջ 246, Վիեննա, 1897:

նման հայկական ձնծաղիկին: Պրոֆ. Հ. Բեդեկյանը, հետևելով Մենելիշյանին, Veratrum-ը Զիֆում է անվանում:¹

Ասորե բերում ենք քննվող երկու տեսակների նկարագրում-թյունը ըստ արդի սխեմատիկայի:

Սե հզորորոք պատկանում է զորտնուկազգիների ընտանիքին (Ranunculaceae), բազմամյա խոտաբույս է 20—25 սմ. բարձրությամբ, տերևները զորշ կանաչ են և կտրտված 5—7 սեղմենաների, ծաղիկները մինչև 9 հատ, վարդի տեսքով, սպիտակ կամ թեթևակի վարդագույն ծաղկաթերթերով, բացվում են ձմեռվա վերջերին և զարնան սկզբներին, հունվարից մինչև ապրիլ, որի համար ուռեերեն կոչվում է Морозник, արմատը փնջաձև է և սև, անհոտ և դառնահամ բույս է. հանդիպում է անտառներում, ժայռերի մեջ, բայց ներկայումս հազվադեպ լինելով, ծաղկանոցներում մշակվում են նրա դեղեցիկ հերբիզ սորտերը: Veratrum album L. Մեզ մոտ աճում է սբան շատ մոտ տեսակը Veratrum Lobelianum Bernh.: Հների սպիտակ հզորորոք կամ սպիտակ վրացի կոճը պատկանում է շուշանազգի ընտանիքի (Liliaceae) շնդեղների տրիբին: Բազմամյա խոտաբույս է 0,5—1,5 մետր բարձրությամբ: Ծաղկում է հուլիս ամսին և այդ ժամանակ առաջին հայացքից եղիպտացորենի տեսք ունի, նրա նման լայն, բայց ավելի կարճ տերևներով: Ծաղիկները բազմաթիվ են, կանաչավուն, հասկաձև խմբված մի քանի ծաղկացողունների վրա: Կոճարմատը սպիտակավուն է, սոխաձև, ամուր, բազմաթիվ նուրբ արմատներով, անհոտ բույս է, կծու և դառը համով: Տարածված է լեռնային մարդագետիններում:

Շնորհիվ հայերեն վրացի կոճ անվան՝ հնարավոր է դառնում լուծելու վերևում հիշված շփոթությունը: Թվենք մեր ապացույցները:

ա) Հնում հայ բժիշկներն ու դեղավաճառները այդ բույսերն անվանելիս են եղել սև և սպիտակ վրացի կոճ, քանի որ այդ բույսերը հեշտությամբ հավաքվելիս են եղել Վրաստանում:

բ) Ըստ երևույթին Տուրնեֆորի ասած Helleborus orientalis-ը (թարգմանությունը՝ արևելյան եղբորոք) նույնն է. ինչ որ

¹ Կ ու ռ ս ա ն ո՞վ և Գ ո լ ե ն կ ի ն, Բույսերի սխեմատիկա, հայերեն թարգմանություն պրոֆ. Հ. Բեդեկյանի, էջ 234, Երևան, 1938:

Ստեվենի¹ ավելի ուշ նկարագրած *Helleborus Ibericus*, որն այժմ ցուցակագրվում է Ա. Բրասենի տված *Hibericus caucasicus* անունով: Կարծում ենք, որ *Helleborus Ibericus* անունը տալով (բառացի թարգմանությունը «Վրացի եղբորոս»), Ստեվենը մշտնջեն անգամ չէր անցրել Վրացի կոմի հայերեն խոսքը, ոչ էլ նա տեսել էր Տուրնեֆորյան կորած կարծված *Helleborus orientalis*-ը: *H. Ibericus*-ը կամ վերջին անվամբ *H. Caucasicus*-ը մի ժամանակ շատ տարածված է եղել թե Հյուսիսային Կովկասում և թե Անդրկովկասում, Սև ծովի ափերից սկսած դեպի արևելք, համարյա ամբողջ Վրաստանում և Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում և աճում է սովորոտ անտառներում:

դ) *Veratrum album*-ը, հին անունով *Helleborus albus*-ն է. Կովկասում որան փոխարինող *Veratrum Lobelianum*-ը մեծ մասովներով աճում է Անդրկովկասի բոլոր վայրերում, լեռնային մարդագետիկներում: Աղբյուրներն այս բույան անվանում են ջամուշ զըրամ (գոմեշ սպանող), հայերն ընդհանրապես դամվամբ, լեռնականացիները՝ փոշտուկ: Ամիրզովլաթը² թխարպախ սպիտակ հատվածի տակ նախ հարազատորեն նկարագրում է բույսը, ապա շուռ է տալիս խոսքը, ասելով, որ թուրքերը անվանում են դար չիչակ (ձյան ծաղիկ, նման բուսերին Морозник թարգմանությամբ), այդպիսով շփոթվում է սև եղբորոսի հետ:

Ղանձլամբը քաջ հայտնի է կովկասյան ժողովուրդներին: Վրացիները իրենց բարբառով անվանում են Խարիս Զիրա, որը «Վրացի կոճ» բառի քերականական թարգմանությունը չի կրում: Կոնդարմատի եփվածքի ջուրը լցնում են անասունների որդնոտած վերքի խոռոչի մեջ, որդերն անմիջապես ոչնչանում են: Եփվածքի ջրով, կամ փոշիացրած արմատը յուզով խառնած, բուժում են քոսը: Հայաստանի Վրացու կոճի համբավը հասնում էր մինչև Միջագետք, ինչպես հայտնում է Ստ. Շահրիմանյանը յուր «Ճեռագիր «Տնկարանություն Հայաստանի» աշխատության մեջ, թե «ժողովեալ և չորացուցեալ մերայնոց դարմատս նորա, տանեն յերևան ընդ անուամբ ցմախտակին նախնեաց. և անտի առաքեն ի Բաբելոն»: (Տնկ. Հայ., էջ 157. Եղբորոս Սպիտակ, Վերատրում կոչեցեալ):

¹ Стевен Христиан Христианович. Decas plantarum nondum descriptarum Iberiae et Rossiae meridionalis (Mem. d. l. Soc. imp. d. natur. d. Moscou. II. tabl. XI. страница 173—183. 1809 г.)

² Ամիրզովլաթ, «Անդիտաց անպէտ», խմբ. Կ. Բաամջան, հատված № 1098, 1927, Վիեննա:

Ղանձլամերի բոլոր մասերը թունավոր են, պարունակում է Veratrin կոչված ալկալոյիդը, որն անդործածելի է ներքուստ¹ Արմատը նույնպես ներքուստ չեն տալիս, բացի հոմեոպաթ բժիշկներին, այն էլ շատ չնչին դոզաներով: Ամիրդովլաթն Արարապատինում առաջարկում է տալ օրական 4 կուտ (0,75 դրամ) սևամազնության դեմ:

Սպիտակ վրացի կոնի ներքին դործածության մասին Ս. Շահրիմանյանը գրում է². «Ասէ Բաղլիվիոս³ մեծանուն բժիշկ Հոռմայեցի, ընդդեմ Լեմորդայ քիմիականի, թէ եղբորոս անպարտելի վահագն է դեղորեինց, և բազում ապարուծ ախտազրութեանց խապառ նուաճիչ, զօրէ առաւել քան հազար դեղորայքն ի քիմիականէն:

Ինչպես ասել ենք, Ղանձլամերի բոլոր մասերը թունավոր են, արձանադրված են թունավորման դեպքեր, այդ պատճառով էլ խորհուրդ է տրվել խապառ ոչնչացնել այդ բույսը⁴ Սակայն եթե նկատի ունենանք այն, որ ինչպես դանձլամերը, այնպես էլ և այլ թունավոր բույսերն ունեն բժշկական մեծ նշանակություն, ապա անհրաժեշտ է այդ բույսը պահպանել և դործն այնպես կազմակերպել, որ անասունները չֆնասվեն նրանից:

¹ Ուշագրության արժանի է նոր Բայազետում սահմանափակված դարավոր մի սովորութիւն, որը դործադրում են դուղի կանայք, խրոնիկ զրկացաւոր կանիւնու նպատակով: Նրանք տարին մի անգամ, հունիս ամսին, Ղանձլամերի կոճղարմատը (իրենց լեղվով փռշտուել, երբեմն ջամուշ զրբան) եփելով ջրով և դարու ալրով, խոլու են դնում դիւին և մի քանի օր կտպած պահելով, դուխը լվանում են: Այս հետաքրքրական ժողովրդական սովորութիւնը համընկնում է անգլիացի բժիշկ Տուբնբույլի պատրաստած Unguentum Veratrinii-ի հետ, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ 10% վերատրին, վաղիւնի հետ խառնած և դործադրվում է նեվրալգիայի, առանձնապես դեմքի նեվրալգիայի դեմ:

² Ստեփան Շահրիմանյան. «Տնկարանութիւն կամ Փլորա Հայաստանի», ձեռագիր օրինակ Հայ բժշկ. և բիոլոգիայի պատմ. Սեկտորի, էջ 137, Թիֆլիս, 1818:

³ Բաղլիվի (Բալլիվի) կենսագրական նոթերին ծանոթանալու համար կարդալ պրոֆ. Լ. Ա. Հովհաննիսյանի «XVII դարի ականավոր հոմեոպան բժիշկ հայազգի պրոֆ. Բալլիվի» վերնագրով հոդվածը (Սոցիալական-նեք հայ բժշկ. և բիոլոգ. պատմ. Սեկտորի, № 1, 1948 թ.):

⁴ Ս. Կ. Կարապետյան (Հայկական ՍՍՌ ԳԱ իսկական անդամ). «Հայաստանի պայմաններում դանձլամերի թունավորման հարցի շուրջը. ԳԱ տեղեկագիր, Բնական գիտություններ, № 6, 1947:

Այսպիսով մենք գալիս ենք հետևյալ եզրակացութեան. այն բոլոր բուժական բարեմասնութիւնները, որ վերագրվել են Հելլեբորուս կոչված բույսերին, իրականում պատկանում են *Veratrum album*. L.-ին, կամ Կովկասում նրան փոխարինող *Veratrum Lobelianum* Bernh.-ին, որպէս արևելյան տեսակ:

Ան եզրորոս կոչված բույսը բժշկական տեսակետից այժմ արժեքազուրկ է համարվում:

А. И. СЕПЕТЧЯН

ЧТО ЗА РАСТЕНИЕ «ВРАЦИ КОЧ» (ГРУЗИНСКОЕ КОРНЕВИЩЕ)

В греко-латинской и арабской фитотерапии упоминается растение, называемое по-гречески эллеворос, по-латыни **геллеборус**— *Helleborus*, по-арабски—**харбах**. Древние армяне называли это растение **егборос**, но у большинства средневековых армянских писателей оно было известно под названием **враци коч**, что в переводе означает **грузинское корневище**.

Под означенным названием в древней фитотерапии известны были два растения—*Helleborus niger* и *Helleborus albus*.

На первый взгляд, как будто, эти два растения должны принадлежать к одному и тому же роду. Однако, это не так. Ошибочно эти растения отнесены к одному роду еще Диоскоридом и Плинием, у которых без всякой критики, их воззрения заимствовали врачи и фармацевты более поздних времен. На самом деле, эти два растения относятся к различным семействам и даже различным классам цветковых растений.

Helleborus niger, или **морозник**—растение из семейства лютиковых, между тем как под названием *Helleborus albus* подразумевается *Veratrum album*, или у нас на Кавказе *Veratrum Lobelianum*, **чмерица**, принадлежащая к семейству лилейных.

Название грузинское корневище, «враци коч», встречается только у армян; повидимому оно свидетельствует, что корневи-

ща этого растения получались из Грузии. В настоящее время чемерица в армянской народной медицине широко известна и применяется для различных лечебных целей—против червей в ранах скота, чесотки, нервных расстройств и т. д. Морозник же ныне признается лишенным врачебной ценности.